

Møter i mellomrommet

En studie blant høyskolekandidater i straffegjennomføring om deres forståelse av miljøarbeid i fengsel

Meetings in between

A study of how university college students in correctional studies understands milieu work in prison

Marit Grønvold

Kriminalomsorgens utdanningscenter

marit.gronvold@krus.no

Elisabeth Fransson

Kriminalomsorgens utdanningscenter

elisabeth.fransson@krus.no

SAMMENDRAG

Den norske fengselsbetjentutdanningen har stått i en særstilling i Europa, både når det gjelder lengden på utdanningen og gjennom miljøarbeid som en sentral metodisk tilnærming. Begrepet miljøarbeid er imidlertid ikke entydig, men er hentet utenfra og gitt ulikt innhold til ulike tider i utdanningen, samtidig som det praktiseres ulikt i norske fengsler. I artikkelen spør vi hvordan studentene i dag snakker om miljøarbeid og hvordan de knytter miljøarbeid til sine møter med innsatte. Datamaterialet bygger på en kvalitativ studie bestående av individuelle samtaler og fokusgrupper med studenter over en periode på et og et halvt år. Med utgangspunkt i Erving Goffmans rammebegrep (Goffman 1974, s. 8–11) analyserer vi studentenes bilder og deres historier om møter med innsatte. Artikkelen løfter fram hva miljøarbeid i fengsel er for studentene og hvordan miljøarbeid helt konkret gjøres. Artikkelen er et bidrag til høyskole-didaktikk i straffegjennomføring.

Nøkkelord

miljøarbeid i fengsel, kropp, kriminalkunnskap, fengselsbetjenter, studenter i straffegjennomføring

ABSTRACT

The Norwegian education for prison officers holds a unique position within Europe, both because of its comprehensiveness and because it uses milieu work as a central, methodological approach. However, the term milieu work does not have a clear definition. It is a term adopted from other fields of study, and different features have been attributed to it at different times throughout the education's history. Milieu work is also practiced differently in the different prisons in Norway. In this article, we ask how current

students talk about milieu work and how they make connections to milieu work in their meetings with prisoners. The data material comes from a qualitative study comprising of both individual conversations and focus groups with students over a period of 18 months. Using Erving Goffman's concept of framing as a starting point, the students' images and stories of meetings with prisoners are analysed. The article raises the issues of what milieu work in prison means to the students, and how milieu work is put into practise. This article is a contribution to the academic field of college didactics within the correctional services.

Keywords

milieu work in prison, body, criminal studies, prison officers, university college students in correctional studies

INNLEDNING

Fortell meg om hvordan du jobber med miljøarbeid overfor innsatte, sier jeg til Per. Jeg jobber ikke med miljøarbeid, svarer han. Jeg ser på ham, tier litt og sier: Fortell meg en historie da, fortell om møter med innsatte. Bare fortell! – Han puster og sier: Det var en handikappet innsatt, som sitter i rullestol, han hadde jeg tidligere hjulpet med å trene og slik kommet nær kroppen hans. Jeg var på nattevakt. Tidligere på dagen hadde denne innsatte prøvd å ta livet sitt, ved å ta en ledning rundt halsen. Derfor satt han nå på sikkerhetscelle. Han var uten det nødvendige utstyret fra handicapcella si og satt i sitt eget tiss, skrek og dunket hodet i veggen. Jeg hørte ham skrike og rope og ba om å få gå inn til ham. Jeg tok med meg et teppe og ei pute. Inne på cella fortsatte innsatte å skrike og rope. Jeg sa: hei og navnet hans, han svarte: hei og navnet mitt. Så sto jeg der, og sto der, og sto der. Etter en stund pustet han roligere, og etter enda en stund sluttet han å rope. Jeg sto der stille. Vi bare pustet sammen. Etter en god stund tok han imot puta og teppet, og jeg bare sto der. Han ble etter hvert roligere og jeg bare sto der. Til slutt pustet han rolig og sovnet (Intervju med Per).¹

Jeg jobber ikke med miljøarbeid, sier Per. Han snakker i stedet om pust, kropp, om å være nær, om pute og teppe, om å bruke navn, men mest om å bare stå der. De ytre rammene er en sikkerhetscelle og hjelpemidlene er enkle. Per forteller om øyeblikket, om å roe og trygge fortvilelsen, men knytter ikke situasjonen til begrepet miljøarbeid. Det er gjennom samtalen oss imellom at Per etterhvert klassifiserer det han gjør i situasjonen, som miljøarbeid. Fra et høgskoledidaktisk perspektiv åpner dette for interessante spørsmål. Hvorfor knyttes ikke situasjonen til miljøarbeid, og kan vi lære noe nytt ved å studere Pers arbeid med å forene felterfaringer og fagbegreper? Målet med artikkelen er å bidra til forskningsbasert kunnskap om miljøarbeid, og å utvikle forståelse og fagbegreper som knytter teori og praksis bedre sammen. Et formål er også at artikkelen bidrar til at KRUS (Kriminalomsorgens høgskole og utdanningscenter) utvikler, formidler og underviser i fagbegreper i miljøarbeid, som oppleves relevante av studentene, og gir dem kvalitativt gode redskaper i sine møter med innsatte.

1. Informanten «Per» er gitt et fiktivt navn, da problemstillinger som reises ut fra intervjuet drøftes senere i artikkelen. Sitatene fra andre informanter er ikke gitt navn.

MILJØARBEIDETS STATUS I DEN NORSKE FENGSELSBETJENTUTDANNINGEN

KRUS er den eneste høyskolen i Norge som utdanner fengselsbetjenter. Skolen har utviklet seg fra å være en etatsskole under Kriminalomsorgen, til å bli høyskole. I 2013 uteksaminerte KRUS det første kullet som fikk tittelen høyskolekandidat i straffegjennomføring. (*Fengselsbetjentutdanningen*, u.å., s. 1; Fransson, u.å., s. 1). KRUS har nå fått godkjent et tredje påbygningsår, for å kunne tilby en Bachelor i straffegjennomføring. Dette vil på sikt kunne likestille fengselsbetjentutdanningen med andre høyskoleutdanninger. Utviklingen til høyskole utfordrer det didaktiske arbeidet ved KRUS knyttet til miljøarbeid og begrepsutvikling underveis i studiet og reiser spørsmål om hvordan den forskningsbaserte kunnskapen knyttet til miljøarbeid i fengsel, skal forvaltes.

Som andre høyskoler bærer KRUS på sin arv. Den har over år, gjennom sin historie som etatsutdanning og med fengselet som virkefelt, utviklet sin signaturpedagogikk (Shulman, 2005, s. 52–59) som særpreger hvordan man underviser – og lærer. Fra et høyskolepedagogisk perspektiv (Grimen, 2008, s. 71–86) har studiet vært lærerstyrt, med mye sysselsetting og kontroll av studentene. Siden straffegjennomføring er fengselsbetjentes primære oppgave (Straffegjennomføringsloven, §2) har sikkerhetsfaget stått i en særegen posisjon, mens faget miljøarbeid har hatt en mer uklar status og også en noe uklar identitet. Likevel oppfattes emnet miljøarbeid som viktig i feltet (Hammerlin, 2008, s. 612). Miljøarbeid oppfattes både som en forståelse, en metode og som en side ved det organisatoriske.² Miljøarbeid er dessuten et innarbeidet begrep med en lang tradisjon i norske fengsler, og et fag med en solid tradisjon innenfor utdanningen på KRUS (Drægebø, 2006, s. 27; Hammerlin, 2008, s. 612).

Miljøarbeid i norsk kriminalomsorg har gjennom tidene vært inspirert av ulike kunnskapsteoretiske forankringer som virksomhetsteori og konsekvenspedagogikk (Hammerlin, 2008, s. 612–613) eller det har vært knyttet til mer operative begreper som den sirkulære arbeidsprosessmodellen (Drægebø, 2006, s. 48). Trass i at begrepet miljøarbeid har en lang tradisjon i norsk kriminalomsorg, er det ikke et begrep som er utviklet innenfor en fengselskontekst. Begrepet har i Norge vært psykologisk orientert, og er en sentral metode i utdanningen av barnevernspedagoger og sosialarbeidere (Grønvold, 2000, s. 97–122). Miljøarbeid er et «hentefag», og vi går sjelden til begrepets opprinnelse når vi underviser. Dette kan føre til at begrepet uthules og at miljøarbeid for mange studenter, slik som Per, verken umiddelbart knyttes til konkret teori eller den praktiske virkeligheten i fengsel. Mangel på klare teoretiske referanser og at begrepet gjennom tidene har vært fylt med ulike forståelser, kan ha bidratt til at det i dag fremstår som uklart. Kontekstuelle forhold rundt fengslenes daglige drift spiller også inn på hvordan miljøarbeid praktiseres. I denne artikkelen lar vi oss inspirere av Goffmans rammebegrep (Goffman, 1974, s. 8–11; Hviid Jacobsen & Kristiansen, 2002, s. 146–165). Valget av dette analyseredskapet ga mulighet for å vurdere kontekstuelle forhold rundt historiene som fortelles. Slik ble empirien fortolket inn i en fengselskontekst og ikke bare vurdert ut fra samhandlingen mellom studentene og de innsatte. En annen innfallsvinkel som ble vurdert i fortolkningen av empirien var mer sosialpsykologisk, representert ved Charles Horton Cooley og George Herbert Mead

2. Statisk, dynamisk og organisatorisk sikkerhet.

(Levin & Trost, 2005, s. 36–42). Dette kunne også vært en viktig innfallsvinkel, men den ble valgt bort fordi vi ønsket å fokusere på kontekst og samhandlingen i konteksten.

Fengslene preges i dag av økonomiske kutt, og mange ansatte opplever at det er mindre rom for kontaktbetjentarbeid³ og miljøarbeid. I en slik tid preget av faglige, økonomiske, politiske og didaktiske spenninger kan det være av betydning å studere hva studentene faktisk gjør og hvilke ord og begreper de selv setter på det de gjør, og på denne måten utvikle begrepet miljøarbeid sammen med studentene, så «nært» deres praktiske virkelighet som mulig. Artikkelen skriver seg inn i høgskolens forskningsstrategi knyttet til å utvikle praksisforskning (Christensen, 2016, s. 17), her med et særlig fokus på straffegjennomføringsdidaktikk⁴ knyttet til videreutvikling av faget miljøarbeid.

HVORDAN STUDERE STUDENTENES FORTELLINGER OM MILJØARBEID – METODISKE TILNÆRMING

Studiens empiriske nedslagsfelt er studenter ved Kandidatstudiet i straffegjennomføring ved KRUS. Studien har utgangspunkt i et FoU-arbeid som har blitt utført i egen arbeidstid.⁵ Både problemstilling, metode og funn er kjent for fagpersonell og ledelse ved institusjonen. Ved å være åpen i forskningsprosessen innad i egen organisasjon og å beskytte studentenes identitet, mener vi å oppfylle de etiske kriteriene i forskningsetiske retningslinjer for samfunnsfag (Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora, 2016).

I studien ble det viktig å løfte fram studentenes ord og opplevelser i møtet med fengsels hverdagen. Målet var å beskrive deres opplevelser tydelig og kroppslig, slik at enkeltsituasjonene ble synliggjort. Bildet måtte være følgende: «Fortell hva du gjør, hvordan du gjør det, og hva som skjer i situasjonen». Dette krevde et kvalitativt design (Widerberg, 2001, s. 28–29). Siden miljøarbeid er et modningsfag, ble det også vurdert som viktig å utvikle et design som gjorde det mulig å følge studentene over tid.

Datagrunnlaget består av 24 kvalitative forskningsintervjuer og 2 fokusgruppeintervjuer med 12 studenter ved KRUS. De samme 12 studentene ble fulgt gjennom hele prosessen. Rekrutteringen til studien ble gjort ved informasjon i auditoriet, med oppfordring til interesserte om å melde seg. I utvelgelsen av studenter ble følgende kriterier valgt: representasjon av både kvinner og menn, spredning i alder, spredning i tidligere erfaring med arbeid i fengsel eller annet arbeid og utdanningsnivå etter videregående skole. Det ble også tatt hensyn til størst mulig geografisk spredning på opplæringsfengslene og ulikhet i de forskjellige anstaltene. Her var ulikheten knyttet til representasjon av kvinnelige og mannlige innsatte, andel utenlandske innsatte, andel restriktive og åpnere fellesskapsavdelinger og hvordan fengselet var organisert. Informantene ble deretter samlet til informasjonsmøte hvor formålet med studien, etikk og metodikk ble gjennomgått.

3. Rundskriv G-61/2000 fra Kriminalomsorgens sentrale forvaltning omtaler at kontaktbetjenten skal legge forholdene til rette for at innsatte skal bli i stand til å gjøre en egen innsats, for å motvirke et kriminelt handlingsmønster.
4. Her med særlig vekt på høgskolens undervisning av emnet «Tilbakeføring og Miljøarbeid». Ved å forske på studentenes erfaringer og historier, kan artikkelen bidra til utvikling av en straffegjennomføringsdidaktikk, det vil si en didaktikk som bygger bro mellom studiets ulike læringsarenaer.
5. FoU-prosjektet «Å bli en fengselsbetjent», Grønvold, M. (2016, 2017, 2018).

Studentene deltok først i en fokusgruppe (Wibeck, 2011, s. 25–28). Fokusgruppene besto av to grupper med seks studenter i hver. De to fokusgruppene startet helt åpent med ordene «Fengsel», «Miljøarbeid», «Praksis», «Gruer meg til/gleder meg til». Målet var å få tilgang på flest mulig ulike synspunkter. Senere, i andre og tredje semester, som er praktisk-teoretiske, ble studentene intervjuet to ganger. Under intervjuene ble det lagt vekt på å få fram studentenes egne opplevelser og tanker og hvordan de forsto og tolket sitt arbeid med innsatte. Formen på intervjuene var åpne, studentene ble oppfordret til å fortelle fritt, og intervjueren hadde noen få «stoppunkter» det var ønskelig å komme inn på. Slik var intervjuene en blanding av åpne, kvalitative og semi-strukturerte forskningsintervjuer (Widerberg, 2001, s. 85–87). Under intervjuene la Førsteforfatter vekt på å være åpen og lyttende. Førsteforfatter fulgte opp temaer og tanker som oppsto underveis. Dataene ble samlet inn ved bruk av diktafon. Etter at intervjuene var transkribert ble muntlige kilder slettet. Under transkribering ble ikke personopplysninger, eller navn på fengselet, brukt.⁶

Det empiriske materialet ble bearbeidet i tråd med tematisk analyse. I dette ligger at det ikke er studentenes individuelle biografier som står i sentrum, men snarere hvordan studentenes fortellinger snakkes fram og artikuleres gjennom studieforløpet (Thagaard, 2003, s. 181; Widerberg, 2010, s. 230). I tråd med Goffman er den tematiske analysen utviklet rundt sosiale situasjoner som analyseenhet (Fransson, 2009, s. 71). Analysestrategien ble ikke bestemt på forhånd, men ble til over tid i vekslning mellom å lese materialet og arbeide med ulike typer av teori (Wadel, 1991, s. 23). Mens en sosialpsykologisk fortolkning ville ha fokusert individene og deres samspill i situasjonene, ga Goffmans rammebegrep mulighet til en bredere forståelse av fengselsvirkeligheten og samspillet mellom mennesker. Når rammene beskrives tydelig, trer det som skjer mellom menneskene i historiene tydeligere fram. For å kvalitetssikre tolkningen, fikk studentene være med å diskutere funn og komme med innspill på artikkelen før publisering⁷ (Kleven, 2002, s. 122). Funn fra studien har vært presentert for studentene i forelesninger og fokusgruppe, og alle informanter har fått lese artikkelen og uttale seg før publisering. For eksempel korrigerte en student vår forståelse av en situasjon og hva som egentlig hadde foregått mellom han og den innsatte. Dette ble senere tatt inn i analysen av denne situasjonen. At intervjueren var en kjent person for studentene var av betydning og har preget utviklingen av prosjektet. Ofte opplevde intervjueren under datainnsamlingen at studentene hadde behov for å reflektere over praksis og ble sittende etter at intervjuet var ferdig. Diktafonen var slått av, intervjuet var avsluttet, men studenten hadde likevel et behov for å tenke sammen, plassere hendelser og undre seg. Dette gav intervjuer kunnskap om at det er av betydning for studentene å forstå og koble felt og fag. Intervjuene bar, slik førsteforfatter opplevde dem, preg av trygghet, åpenhet og fortrolighet. Selv om intervjuene var avtalte og planlagte, kan arbeidsdagen i fengsel være uforutsigbar, og hendelser før og etter intervjuer virker inn på intervjusituasjonen. Kvalitative intervjuer krever ro og tilstedeværelse, og ofte måtte det brukes tid på å få fokuset vendt mot her-og-nå-situasjonen.

Som vitenskapelig ansatte ved Krus er vi posisjonert i kriminalomsorgens virksomhet, vi kjenner godt til de ulike arbeidsoppgavene fengselsbetjentene har og hverdagens utfor-

6. Prosjektet er godkjent av NSD.

7. Informantene leste over artikkel før publisering. Funn ble også presentert i forelesning for studentene ved KRUS 12/9/17 og under forskningskonferansen på KRUS 11/10/17.

dringer. Derfor forstår vi langt på vei studentene og det de snakker om. Dette kan gi en dybde, men kan også bety at vi og studentene tar «ting for gitt». Studentenes kjennskap til intervjueren kan også ha representert en mulig feilkilde. Under innsamlingen av dataene kan studentene ha svart det de tror intervjueren forventet. Dette ble forsøkt ivaretatt ved å belyse temaene fra ulike vinkler og ha fokus på sammenheng og indre struktur under intervjuet og i analysen av materialet. Under intervjuene vokste det gradvis fram et bilde av hverdagslivet i fengsel preget av sikkerhetsfokus, rutiner, tidspunkter og møter. Like tydelig som rutine og tidspunktene, var møtene mellom innsatte og studenter. Midt i alt det fastlagte møtes mennesker og noe skjer. Å kunne tolke, forstå og gripe disse møtene var vesentlig når miljøarbeid rettet mot innsatte var fokus. Møtene måtte analyseres ut fra hva som skjedde i situasjonene, rommene de foregikk i, hvordan relasjonen og samspeillet var, hvilke symboler som ble benyttet og hvilken betydning det kunne ha for den innsatte. Under tolkingen av datamaterialet ble det tydelig at for å kunne «gripe» kjernen i studentenes historier, ble det nødvendig å ha fokus både på rammen rundt og det som skjer i situasjonen. Derfor ble bearbeidningen og analysene av studentenes fortellinger om miljøarbeid analytisk forankret i Goffmans teorier rundt hverdagslig praksis, ofte kalt mikrointeraksjonisme (Fransson 2009, s. 41–43; Skatvedt, 2009, s. 46).

STUDENTENES FORTELLINGER OM MILJØARBEID BLIR TIL – ANALYTISKE TILNÆRMINGER

Erving Goffman (1922–1982) regnes som en av etterkrigstidens største teoretikere i sosiologi. Goffmans sosiologi kan ikke kategoriseres som tilhørende en bestemt tradisjon, men forstås ofte som en hybrid mellom ulike og motstridende retninger (Hviid Jacobsen & Kristiansen, 2002, s. 10). Goffman er delvis preget av Emile Durkheim, særlig gjelder dette hans forståelse av hverdagslivets sosiale samhandling på mikroplan som preget av ritualer. Slike ritualer finner man mange av i fengsel. Ved å knytte Goffmans rammebegrep (1974, s. 8–11) sammen med empirien og ha blick for ritualene som finnes i alt menneskelig samspill, ble kraften i møtene tydelig; miljøarbeidet trådte fram og ble mulig å analysere.

I hverdagslivets utallige møter finnes ritualer som legger rammer for individets handlingsrom og forteller om samfunnets moralske, kognitive og normative grunnlag.⁸ Denne helliggjøringen av fellesskapet er viktig hos Goffman (Fransson, 2009, s. 41–42). Til forskjell fra Durkheim er denne virkeligheten for Goffman skrøpelig, uten varighet og full av uventede hull med konstant behov for utbedring (Burns, 1992, s. 26). Mens Durkheim inspirerte Goffmans syn på sosial samhandling som en moralsk og ritualisert orden, fikk Georg Herbert Mead betydning for Goffmans teori om selvet. For Mead er selvet og samfunnet to sider av samme sak. Kontakten med de andre ses som en nødvendighet både for å danne en selvoppfatning og for å bevare den (Burns, 1992, s. 26). «Vi kan ikke skape et bilde av oss selv alene», er et av Goffmans grunnleggende poeng. Vi er avhengig av andre for å få det til (Album, 1996, s. 129). Med begrepet «Face Work» (1959, s. 14; 2005, s. 12–15) får Goffman fram kraften som ligger i møter ansikt til ansikt. Å formidle betydningen av møtene mellom ansatte og innsatte og å øke studentenes evne til å se og benytte mulig-

8. Dette kommer særlig til syne i hans avhandlingsarbeide *The Presentation of self in everyday life* fra 1959.

hetene for samhandling, er vesentlig i miljøarbeid. Slik kan kommende fengselsbetjenter samhandle med innsatte både i et ivaretakende og rehabiliterende perspektiv.

Når man arbeider innenfor kriminalomsorgen kan man fort ta for gitt kriminalomsorgens mandat og oppgaver. «Det er sånn det er», er et uttrykk man ofte møter i dette feltet. Goffmans perspektiv på sosiologi kan hjelpe oss med å se det velkjente med nye øyne. Den sosiale samhandlingen i fengsler er sterkt preget av ritualer som inn- og utlåsning, uniformsbruk, regler for permisjoner, regler for atferd og brudd på regelverk og så videre. Dette legger rammer både for innsatte og ansatte, og vi ser det som et poeng å synliggjøre dette. Fengselsbetjenten er den første den innsatte møter om morgenen og den siste han ser om kvelden. Den sosiale samhandlingen har mer eller mindre elementer av «Face Work» eller ansiktsarbeid. Det handler ikke her kun om blikk som møtes, men hvordan blikk setter i gang «noe», slik vi så i eksempelet med Per innledningsvis. «Face Work» benyttes her for å beskrive det bildet innsatte viser av seg selv i situasjonen og hvordan samhandlingen kan verne, beskytte og styrke hans bilde av seg selv. Rammen definerer hva som er fokus for menneskene i situasjonen akkurat nå (Album, 1996, s. 110). Rammen bestemmer også hva slags ansiktsarbeid som passer seg. En urolig, oppkavet og angstfylt innsatt krever et ansikt det er godt å hvile i. Et ansikt som gir ro. En deprimert innsatt som har ligget i senga i flere dager, trenger kanskje et ansikt som uttrykker undring og invitasjon.

Å velge et rammeanalytisk fokus har i denne studien vært fruktbart. For å kunne analysere møtene, ble det viktig å fokusere rammen som samspillet foregår i og symbolene som ble benyttet, og forstå dette i sammenheng med hvordan innsattes selv bygges, påvirkes og forandres i sosialt samspill. Slik fikk vi øye på det som var felles i studentenes bilder og historier. Gjennom den tematiske analysen vekslet vi mellom empiri og teori i en dans frem og tilbake (Wadel, 1991, s. 130). Det ble tydelig at tiden, de daglige rutine og møtene mellom mennesker var gjennomgående i historiene som ble fortalt. Siden møtene mellom innsatte og studenter sto i fokus for analysen, arbeidet vi med å løfte fram temaer som kunne kategoriseres i situasjoner som passet sammen og fortalte noe om ulike dimensjoner ved miljøarbeid. Vi så at det ble fruktbart å samle og strukturere datamaterialet i to kategorier: «Å nå den andre» og «Her og nå».

Å NÅ DEN ANDRE

Jeg var ansvarlig på avdelingen den dagen, skulle øve meg. Da brukte en innsatt callingen og fortalte opprørt at han hadde kuttet seg. Mens jeg gikk mot cella «filmet» jeg i hodet, hva jeg skulle gjøre. Jeg gjorde det om og om igjen, holdt fast i dette. Jeg så først i luka, at det ikke var pulserende blod. Så åpnet jeg døra, tok ham på skulderen, snakket rolig til innsatte, tenkte at jeg måtte være rolig og bruke navnet hans. Han ble rolig, vi flyttet ham til helseavdelingen. Jeg tenkte på å være rolig, nær og ta kontroll.

Med utgangspunkt i Goffmans teori om sosiale møter som nødvendige for å «skape» og opprettholde vår identitet, nærmer vi oss fortolkningen av historiene. Det essensielle er å gripe kjernen i samhandlingen, hva som er felles oppmerksomhetsfokus, hvilket «ansiktsarbeid» som benyttes og hvordan møtet og blikket til deltakerne setter noe i gang. Begrepet «Face Work» brukes her for beskrive hvordan samhandlingen mellom student og innsatt kan verne, beskytte og styrke den innsattes sosiale selv.

Historien her handler om en innsatt som har kuttet seg og bruker callingen for å be om hjelp. Rammen i historien er stemmen på callingen, forberedelsene inne i studentens hode, forsiktig åpning av luka i celledøra og håndtering av situasjonen. Symbolene er ei luke i døra for å skaffe overblikk, plastikkhansker, bruk av innsattes navn og forsiktig berøring av innsattes skulder. Aktiviteten i situasjonen er å ta kontroll på en beskyttende og respektfull måte. Inne på cella blir studentens og innsattes felles oppmerksomhet å se til sår og skader. Å kunne tolke hva dette møtet betyr for den innsatte er vanskelig. Ved å hente fram Goffmans beskrivelse av hvordan selvet formes i sosiale møter, kan vi ane noe om betydningen for den innsatte. Situasjonen forteller hvordan studenten ved å roe, trygge, gi omsorg og ta kontroll beskytter innsattes «ansikt» og sosiale identitet. I situasjonen tar studenten ansvar, viser forståelse, og beskytter innsattes grenser. Slik «leser» studenten situasjonen, er «passe» nær innsatte og samtidig aktivt handlende.

Å være til stede, se den andres smerte og tilby støtte på en respektfull måte, ses tydelig også i historien om innsatte som nettopp hadde mistet moren sin. Rammen er enkel, en celle, noen få møbler, et par ord, en student, en innsatt, stillhet, tilstedeværelse og tiden som går. I dette møtet er tiden et viktig aspekt, studenten setter seg ned, sitter en stund, går så, ser til andre innsatte på avdelingen og kommer tilbake. Gjennom hele kveldsvakten er studenten innom cella flere ganger. Nærværet og tilstedeværelsen blir bare brutt av nødvendige aktiviteter:

Innsatte var veldig nedfor, etter å ha mistet moren sin. Han var ikke interessert i å prate om det, syntes det var vanskelig å finne ordene. Jeg sa: det jeg kan gjøre, er at jeg setter meg her på denne stolen din lille grann, så er jeg nødt til å gå til og fra på avdelingen, men jeg kommer innom hele tiden i løpet av vakta og setter meg ned. Hvis du har lyst til å si noe, kan du si noe, og hvis du ikke vil si noe, trenger du ikke si noe. Jeg kom stadig innom og satt der.

Innenfor rammen av cella er fellesskapet og stillheten. Her kommer Goffmans begrep «Face Work» (2005, s. 27) og styrken i møter ansikt til ansikt tydelig fram. Studenten ser innsattes behov, tilbyr støtte og viser respekt for innsattes integritet. Ved sin tilstedeværelse i stillhet, uttrykker studenten: «Jeg er her til stede. Du bestemmer selv hvor nær.» De enkle symbolene som benyttes i møtet er ord, en stol, tilstedeværelse og stillhet. Studenten viser støtte og respekt, og den andres grenser ivaretas. Individets opplevelse av verdi, av å være en det er verdt å ta hensyn til, varierer med ulike sosiale situasjoner. I et fengsel hvor så mye av de daglige rammer, sosiale situasjoner og samspill er fjernet, vil innsatte være utsatt for å utvikle «skjøre» identiteter (Album 1996, s. 38). I vår undervisning i miljøarbeid er det viktig å tematisere det å nå og støtte innsatte i sårbare situasjoner. I en høgskoledidaktisk sammenheng er det viktig å finne felles fagbegreper for å belyse nærværets og varsomhetens verdi i møte med utsatte mennesker, for sammen å kunne utvikle egnede fagbegreper.

Neste historie handler om «Å nå den andre» når kommunikasjonen er vanskelig og nesten språkløs.

Jeg fikk en tegning av en innsatt og han spurte hva jeg trodde det var. Innsatte ba meg ta med meg tegningen, tenke på den og komme tilbake med svaret neste gang jeg var på vakt. Jeg tenkte på tegningen og hva jeg skulle svare. Senere søkte jeg også opp gåter på nettet, omformulerte dem og ga dem til ham. Jeg ba ham svare meg på gåten neste gang jeg kom. Da jeg kom tilbake, svarte han på gåten og leverte en ny

gåte til meg. Jeg svarte på hans gåte og leverte ham en ny. Slik holdt vi det gående. Jeg henger gåtene fra denne innsatte opp på vaktrommet. På avdelingen har innsatte vært vanskelig å komme «inn på», men etter gåtene fikk vi en brukbar relasjon.

Historien gikk over flere uker med kontakt fram og tilbake. De fysiske rammene var innsattes celle og fengselsavdelingen. Innsatte tok selv initiativ til kontakten og benyttet en tegning som kontaktform. Dette utvidet studenten til gåter, som ble til et felles «språk». Gjennom disse enkle symbolene – ordene, gåtene – utviklet kontakten seg. Fra å være en det var vanskelig å komme inn på, ble det en relasjon. Gjennom historien er det tydelig at «prosjektet å nå den andre», er det gjennomgående. Ved å gå inn i samhandlingen, svare med samme språk og tilføre noe nytt, respekterer studenten reglene for hvordan denne innsatte kan kommunisere. Studenten benytter innsattes uttrykksform og reglene for samværet som er satt. Han krever ikke en form på «samtales» som innsatte ikke er fortrolig med. Det gis tid og rom for innsatte til å nærme seg kontakten. Å være en som andre bruker kreativitet og tid for å nå, gir opplevelse av verdi. I samhandlingen gis den innsatte mulighet for å oppleve seg som viktig. Tidligere negative sosiale erfaringer kan nyanseres og endres og nye erfaringer bygges inn, i menneskers narrativer og historier om deres liv (Skatvedt, 2009, s. 20–22).

Den neste historien handler om å bli sett, tilrettelagt for og møtt, slik at den innsatte kan bidra i oppgavene på avdelingen. Her vises betydningen av å tilhøre og delta i et fellesskap med andre. Rammene er renhold på avdelingen. Alle skal bidra, men én innsatt orker ikke, vil bare ligge på cella. Studenten har i løpet av dagen mange samtaler med ham. Studenten henvender seg til helseavdelingen for å få time til den innsatte og arbeider aktivt med å finne passende små arbeidsoppgaver for ham.

Innsatte har angst, depresjon, alt er tungt, – gruer seg til å gjøre rent. En annen innsatt med god relasjon til innsatte, skulle finne en mindre og mer passende oppgave som kunne utføres. Utgangspunktet var dårlig, innsatte hadde mottatt dårlige nyheter. Det gikk bra første dag, så skar det seg 2. dag. Han bare lå på cella. Jeg sa: Jeg vil ikke sette arbeidsnekt på deg, jeg forstår du har det vanskelig. Jeg holdt kontakten og viste mye omsorg og initiativ. Det at jeg gjorde dette, førte det til at han etter en god stund klarte å arbeide igjen, ble glad og opplevde stolthet over eget bidrag.

Rammene i historien er vasking av avdelingen, innsatte som har gitt opp og ligger på cella og en student som forsøker å løse situasjonen. Symbolene som benyttes er språk, tiden som går og mange forhandlinger. Her viser studenten tålmodighet og forståelse og tar stort ansvar. Hele formiddagens aktivitet handler om å tilrettelegge arbeidsoppgavene, slik at alle, også denne innsatte, kan bidra. Med dette gis innsatte mulighet til å finne sin plass i fellesskapet og å kunne være en som bidrar. Historien forteller om et stort arbeid for å beskytte innsattes sosiale posisjon og gi ham opplevelse av mestring. Å belyse forhandlinger som et sosialt tema, er vesentlig for å gi studentene ved KRUS redskaper til å kunne håndtere fastlåste situasjoner og samtidig verne og beskytte innsattes sosiale selv.

Felles for disse fire møtene mellom innsatte og studenter, er tidsaspektet og rutinene på avdelingen. Alt foregår innenfor dagsrytmen i fengselet. Noe hender, situasjoner blir vanskelige og aktiviteter og følelser skal håndteres. Rammene er fengselsavdelingen, cella, noen stoler, ord som kommuniseres, arbeidsoppgaver som skal utføres, mennesker i sorg

og krise og mennesker som møtes. Det som fysisk foregår i situasjonen, er enkelt å beskrive. Betydningen for innsatte av det som foregår, er vanskeligere å gripe. Alle situasjonene forteller om samhandling hvor det er tydelig at ønsket om «å nå den andre» står sterkt. I et interaksjonistisk perspektiv, hvor individet opplever egen identitet gjennom samspill med andre, peker møtene fra nåtid over til framtid, mot det som blir til og kommer. Gode møter og samhandling med andre, å være del av et fellesskap, legger nye erfaringer til historien om et liv (Skatvedt, 2009, s. 17, 19) og peker fremover. Det kan gi håp og fremme progresjon og en god tilbakeføring.

HER OG NÅ

Historiene om «Her og nå» beskriver den vanlige hverdagen i fengselet. Her fortelles det om daglige kontrollrutiner, vanlig samvær og spontane samtaler hvor noe snur og perspektivet vendes framover til tiden etter endt soning. Denne første historien tar utgangspunkt i «gittersjekk»⁹, en kontrollrutine som utføres på alle celler hver dag. Rammen er en celle, innsatte ligger i sengen sin og studenten kommer inn med formål om gittersjekk. Symbolene som benyttes er «God morgen», og aktiviteten er gardinen foran vinduet, som forsiktig løftes til side. I historien uttrykkes ikke kontrollen og makten i den asymmetriske situasjonen mer enn nødvendig. Her vises respekt for den innsattes integritet, studenten tenker over og innstiller egen væremåte, slik at både sikkerheten og kontakten beskyttes. Rammen rundt hele situasjonen i cella kunne lett ha blitt en maktdemonstrasjon, men studenten tenker over hva det betyr «å gå inn i noens hjem». Å bli vist respekt for egne grenser, for rommet rundt deg, er å bli vist at du er verdt å ta hensyn til. Cella blir en forlengelse av innsattes identitet; tingene, rommet og veggene rundt innsatte viser hvem han er i verden akkurat nå. Her kan innsatte trekke seg tilbake og skjerme seg. Dette viser studenten at han forstår, han omstiller seg og går forsiktig inn i «hjemmet.»

Gjennom dagene på avdelingen går rutinene som en bølgebevegelse, i mellomrommene prates det, spilles spill, innsatte og ansatte sitter sammen, ser på TV, trener, leser og er sammen.

De innsatte sitter sammen i fellesskapet med papirer om kvelden og hjelper hverandre, -så setter jeg meg ned sammen med dem – det er verdifullt. Vi er bare sammen og hjelper hverandre. Da blir det på en måte gruppearbeid. – Etter stillhet en stund legger studenten til: Innsatte uttrykker at de setter stor pris på at vi sitter og spiller kort med dem, om vi kan spille eller ikke.

Flere av historiene handler om det betydningsfulle i alminnelig samvær. Betydningen av å være del av et fellesskap, av å tilhøre og være en av «samme slag som de andre», er et viktig menneskelig behov. Studentene opplevde at de innsatte satte pris på at de var sammen med dem og rett og slett delte fellesskapet og tiden.¹⁰ For å gjøre betydningen av disse samværene tydeligere, blir rammen rundt og aktiviteten i samværet sett i sammenheng med individets opplevelse av identitet og verdi. Mens Album (1996, s. 133–137) bruker begrepet

9. Daglig kontrollrutine hvor det sjekkes at gitteret utenfor cellens vindu er intakt.

10. I analysen av historiene har jeg hatt stor nytte av Astrid Skatvedts doktoravhandling (2009). Her beskrives betydningen av å bli sett og være sammen i det alminnelige, og dette sees i sammenheng med individets opplevelse av identitet og verdi.

«hellig alminnelighet», betegner Skatvedt (2009, s. 409) disse øyeblikkene hvor mennesker er sammen, møtes og berøres for «berørende alminnelighet». Felles for dem er at de knytter øyeblikkene sammen med individets selvopplevelse og utviklingen av et endret selv. I en fengselshverdag peker disse møtene framover mot tiden etter endt soning for den innsatte. Med utgangspunkt i Goffmans grunnleggende poeng om at «vi ikke kan skape et bilde av oss alene, men er avhengig av andre for å få det til» (Album, 1996, s. 129), trer betydningen av å være sammen i ulike fellesskap i fengselet tydelig fram. Innenfor fengselets rammer, hvor innsatte fratras mange av sine vanlige roller, er det nødvendig å ha fokus på mulighetene for fellesskap, samhandling og bare være mennesker. Å være sammen, være del av en gruppe, tilhøre og få bekreftet eget sosialt selv, er nødvendig dersom individet skal kunne opprettholde en identitet. I det å være sammen, dele noe, ligger mulighet for begynnende tillit og opplevelse av et endret selv. Ut fra det hverdagslige og felles opplevelser, kan viktige samtaler og fortrolige øyeblikk oppstå, fordi innsatte og ansatte først har delt tid sammen:

Mange og gode samtaler. Jeg og innsatte har blitt sittende igjen i sofaen, etter at de andre har gått på cella og så har samtalen kommet naturlig.

Mange av historiene handlet om viktige samtaler som oppsto spontant, ofte i forbindelse med en felles opplevelse eller aktivitet. Å være tilgjengelig, se muligheter som oppstår og gi kontakt, er viktig i et fengsel hvor de vanlige sosiale rollene og samspill er begrenset. Fengselsbetjentens evne til å benytte anledninger og til å se alminnelig prat som relasjonsbyggende er viktige kompetanser:

Noen griper fatt i deg når du går forbi, når du kommer og vil snakke. Det er hele tiden små møter og samtaler med innsatte.

Betydningen av spontane samtaler som oppstår vises tydelig i historien om den unge innsatte som nettopp hadde fått telefon om at han var blitt far. Den innsatte var glad for nyheten han hadde mottatt, samtidig var han lei seg for at han ikke kunne være sammen med sønnen sin. Avstanden til den vanlige virkeligheten ble tydelig og smertelig trist. Under samtalen klarte studenten å snu fokuset, til det som kommer etter soning:

Så sa jeg: men du skal jo ut. Du skal tilbake til sønnen din. Da ble han glad og vi snakket om hvordan han kunne være en far for sønnen sin.

Vi ser her hvordan studenten holder fast i og vender den innsattes oppmerksomhet framover. Samtalen gikk over til å handle om å komme tilbake til sønnen og hvordan han skulle leve da, etter tiden i fengselet, og nye «bilder» om framtida kunne bygges.

MELLOMROMMETS DIDAKTIKK

Et vesentlig funn i denne studien var at studentene i liten grad reflekterte over og anerkjente eget arbeid som miljøarbeid. Ofte svarte de under intervjuet: «Jeg driver ikke med miljøarbeid.» Dette ga oss kunnskap om at det er av betydning for studentene å forstå og kunne koble felterfaringer, begreper og fag. Studentene beskrev gripende, vanskelige og hverdags-

lige møter med innsatte, men ga ikke disse møtene betydning verken som vesentlige for innsatte, eller som viktig fagkunnskap knyttet til miljøarbeid. Under analysen av empirien ble det tydelig at historiene forteller om et viktig arbeid som utføres, et arbeid som må fortolkes, løftes og ordsettes. Å anerkjenne betydningen av arbeidet som skjer i «det lille», i samspillet i det dagligdagse, i praten som oppstår og tilliten som bygges gradvis, er vesentlig for å forstå egen rolle i samspill med mennesker i en sårbar og utsatt posisjon.

Historiene viste også tydelig hvor gjennomstrukturert fengselshverdagen er. Gjennom dagene og rutineene i en vanlig fengselshverdag er tiden en akse med faste sentreringspunkter. Stort sett alt foregår til faste tidspunkt, mange møter mellom innsatte og ansatte skjer ved faste treffpunkter, noen skjer ved kriser, noen ved spontane treff og mange møter er alminnelig samvær. Innimellom alle rutiner og alt sikkerhetsfokus, *i mellomrommet*, møtes ansatte og innsatte. Mellomrommet viser til det typiske ved en fengselshverdag styrt av rutiner, sikkerhet, klokkeslett og samtidig midt oppe i alt dette, viktige møter mellom mennesker. Ofte handlet historiene studentene fortalte om disse spontane møtene.

Empirien i kategoriene «Å nå den andre» og «Her og nå» har likhetstrekk, men mens historiene i kategorien «Å nå den andre» i større grad har fokus mot å «ta imot» og respondere på innsattes opplevelse, handler kategorien «Her og nå» om betydningen av alminnelig samvær og om spontane samtaler i det hverdagslige. Alle historiene fortelles i et nåtidig perspektiv, hvor blikket følger rammen, situasjonen, det som foregår og symbolene som benyttes. Ut fra det empiriske materialet vokste det fram et bilde av samhandling mellom studenter og innsatte knyttet til fengselets strukturer, planlagte og spontane samtaler og håndtering av kriser som oppsto. Det ble tydelig at studentene manglet språk og begreper for å forstå, analysere og fortolke det miljøarbeidet de utfører. Å se og benytte mulighetene for samhandling innimellom hverdagens rutiner, krever modenhet og evne til å fortolke det profesjonsfaglige inn i en praktisk virkelighet.

Fengselet er en total institusjon (Goffman, 1967, s. 18) med et høyt sikkerhetsfokus, likevel skal sosialt samspill tilrettelegges for at innsatte kan arbeide med egen endring. I denne artikkelen har vi vært opptatt av hvordan studentene snakker om miljøarbeid og hvordan de knytter miljøarbeid til sine møter med innsatte. Studien er forankret i et samhandlingsteoretisk perspektiv hvor formålet har vært å gripe det som skjer mellom studentene og de innsatte. Å utvikle begreper i miljøarbeid som hjelper studentene til å forstå, fortolke og handle i sosial samhandling med innsatte, er viktig i en høgskoledidaktisk sammenheng, og vi vil videre bringe analysen over i et straffegjennomføringsdidaktisk perspektiv. Å løfte diskusjonen om hva miljøarbeid er og kan være i et fengsel preget av rutiner, spontane møter og aksjon, er vesentlig. Kanskje fokuset for miljøarbeid i fengsel i større grad enn det planlagte, strukturerte, må bli et aksjonsrettet miljøarbeid innenfor og mellom rutineene, med blick for mulighetene som oppstår i mellomrommene?

FORSKNINGSBASERT MILJØARBEID – EN INTEGRERT DEL AV STRAFFEGJENNOMFØRINGS DIDAKTIKK

Å forstå egen rolle og seg selv som fengselsbetjent krever modning, og profesjonsfaglig er miljøarbeid et typisk modningsfag. Det er et fag som krever mulighet for å reflektere sammen med andre både i studieperioden ved KRUS og i praksis. I denne studien har vi

sett det som viktig å følge studentene gjennom studieforløpet. Gjennom intervjuene vokste det etter hvert fram noen bilder av hva studentene tenkte på som miljøarbeid i fengsel:

Miljøarbeid er å lytte etter hva situasjoner gir, jeg føler det bare på meg, nå er det en slik situasjon, nå er det mulig!

Tenkte tidligere at miljøarbeid var noe du måtte sette i gang, en aktivitet, nå tenker jeg at det er noe du og jeg er hele tiden – som bare er –

Miljøarbeid er å endre noe til det bedre. Er alt som er imellom. Alt vi smører utover dagen og tetter imellom rutinene. Det er alt mellomarbeidet. Jeg liker det, det er viktig!

Historiene studentene fortalte viste et bilde av miljøarbeid knyttet til å kunne se muligheter i ulike situasjoner og å være disponibel for aktivitet og samtale med innsatte. Studentene fortalte om en beredskap i seg som profesjonelle, hvor de skulle ha fokus på sikkerhet og samtidig gi mulighet for menneskelige relasjoner og samhandling. Som høgskole er det viktig for KRUS å arbeide med fagutvikling og utvikle begreper som beskriver og treffer feltet. Videre er det viktig å utvikle begreper som forener felt og fag. Slik kan fagutvikling og profesjonsutvikling forenes. I studiens forskningsdesign, hvor studentene ble med og bidro, har målsettingen vært å bidra med empiri for å utvikle faget «miljøarbeid». Det har også vært et ønske å drive forskningsbasert undervisning og gi studentene mulighet til deltagelse i forskningsprosesser (Christensen, 2016, s. 5). Slik har studiens opplegg tatt sikte på å forene utvikling av forskningsbasert kunnskap og det å drive forskningsbasert undervisning. Denne artikkelen har tatt som utgangspunkt hvordan studentene i dag snakker om miljøarbeid og hvordan de knytter miljøarbeid til sine møter med innsatte. Å løfte diskusjonen om hva miljøarbeid i fengsel er, og å finne begreper som hjelper studentene til å forstå, handle og møte innsatte på best mulig måte, er vesentlig. Å beskrive miljøarbeid i fengsel i lys av både teori og praksis, er nødvendig for å finne begreper, ord og språk som gjør virkeligheten lettere tilgjengelig. Å spørre seg om hva miljøarbeid som didaktisk fordypningsområde på KRUS kan være blir derfor viktig. Vi gir ikke noe entydig svar på dette i denne artikkelen, men vi spør oss hvordan miljøarbeid i fremtiden kan løftes frem som en sentral del av straffegjennomføringsdidaktikken ved KRUS.

LITTERATUR

- Album, D. (1996). *Nære fremmede: pasientkulturen i sykehus*. Oslo: TANO.
- Burns, T. (1992). *Erving Goffman*. London: Routledge.
- Christensen, H. (2016). Fengselsbetjentutdanning: høgskolekandidat i straffegjennomføring, 120 stp. *Upublisert rapport på oppdrag fra KRUS*.
- Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (2016, 27. april). *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*. Hentet fra https://www.etikkom.no/globalassets/documents/publikasjoner-som-pdf/60125_fek_retningslinjer_nesh_digital.pdf
- Drægebo, H. (Red.). (2006). *Miljøarbeid i fengsel*. Oslo: Kriminalomsorgens utdanningscenter KRUS.
- Fengselsbetjentutdanningen: studieplan for høgskolekandidat i straffegjennomføring 120 studiepoeng 2012–2013. (u.å.). Oslo: KRUS.
- Fransson, E. (2009). *Fortidens tyngde: om selvarbeid under opphold og utflytting fra ungdomshjem* (Doktoravhandling). Oslo: Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Oslo.

- Fransson, E. (2014). *Foran i studentenes fotspor: den forskningsbaserte fremtidige status i utdanningen av fengselsbetjenter*. Eksamen i høyskole- og universitetspedagogikk, HiOA. Upublisert.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin.
- Goffman, E. (1967). *Anstalt og menneske: den totale institusjon sosialt sett*. København: Paludan.
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. New York: Harper & Row.
- Goffman, E. (2005). *Interaction ritual: essays in face-to-face behavior*. New Brunswick, N.J.: Aldine Transaction.
- Grimen, H. (2008). Profesjon og kunnskap. I A. Molander & L. I. Terum (Red.), *Profesjonsstudier* (s. 71–86). Oslo: Universitetsforlaget.
- Grønvold, E. (2000). Teorier for miljøterapeutisk praksis gjennom 50 år. I A. Hagqvist & B. Widinghoff (Red.), *Miljøterapi – igår, idag och i morgon* (s. 97–122). Lund: Studentlitteratur.
- Hammerlin, Y. (2008). *Om fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt 1970–2007* (Doktoravhandling). Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Det juridiske fakultet, Universitetet i Oslo Unipub.
- Hviid Jacobsen, M., & Kristiansen, M. (2002). *Erving Goffman: sociologien om det elementære livs sociale former*. København: Reitzel.
- Kleven, T.A. (Red.). (2002). *Innføring i pedagogisk forskningsmetode*. Oslo: Unipub.
- Levin, I., & Trost, J (2005). *Hverdagsliv og samhandling: med et symbolsk interaksjonistisk perspektiv*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Shulman, L.S. (2005). Signature pedagogies in the professions. *Daedalus*, 134(3), 52–59.
DOI: <https://www.mitpressjournals.org/doi/10.1162/0011526054622015>.
- Skatvedt, A. (2009). *Alminnelighetens potensial: en sosiologisk studie av følelser, identitet og terapeutisk endring* (Doktoravhandling). Oslo: Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Det samfunnsvitenskapelige fakultetet, Universitetet i Oslo.
- Straffegjennomføringsloven. Lov om gjennomføring av straff mv. (LOV-2001-05-18-21).
- Thagaard, T. (2003). *Systematikk og innlevelse: en innføring i kvalitativ metode* (2. utg.). Bergen: Fagbokforlaget.
- Wadel, C. (1991). *Feltarbeid i egen kultur: en innføring i kvalitativt orientert samfunnsforskning*. Flekkefjord: SEEK.
- Wibeck, V. (2011). *Fokusgrupper: om fokuserede gruppintervjuer som undersøkingsmetode*. Lund: Studentlitteratur.
- Widerberg, K. (2001). *Historien om et kvalitativt forskningsprosjekt: en alternativ lærebok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Widerberg, K. (2010). Med samtalen som utgangspunkt. Om veivalg og kunnskapsmuligheter ved intervjuing. I D. Album, M. N. Hansen & K. Widerberg (Red.), *Metodene våre* (s. 219–234). Oslo: Universitetsforlaget.